

بررسی گونه‌شناسی و طبقه‌بندی ساختاری و مضمونی نقش مایه درخت

در کاخ عمارت چهل ستون اصفهان

مژده ملی^۱، علیرضا عزیزی یوسفکند^۲ ID، میثم براری^۳

^۱ گروه هنر های اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران m.melli@au.ac.ir

^۲ (نویسنده مسئول) گروه هنر های اسلامی، دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران a.azizi@tabriziau.ac.ir

^۳ گروه هنر اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران meysambarari@gmail.com

چکیده

در نگارگری ایران، طبیعت و درختان به وفور انعکاس یافته است. نماد درخت در ایران باستان رکن و پایه‌ی هستی، ارتباط میان زمین و آسمان و ستون گیتی تلقی می‌شد و نشانی از تولد، رشد و بالندگی، مرگ، رستاخیز، هستی پایدار و فناپذیری بود. در آثار و بناهای تاریخی دوره اسلامی از نقش مایه درخت استفاده شده است. یکی از بناهای زیبای دوره صفوی عمارت چهلستون است. مسئله-ای که اینجا مطرح است چگونگی و ماهیت نقش مایه‌های درخت در این بنای تاریخی است. رویکرد این پژوهش کیفی است و تحلیل داده‌ها به شیوه توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است. جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای، شبکه جهانی اینترنت و همچنین مشاهدات میدانی صورت گرفته ایافته‌های تحقیق حاکی از این است که در نگاره‌های کاخ عمارت چهل ستون اصفهان، حدود ۱۱۰ نگاره مزین به نقش مایه درخت ترسیم شده بر روی دیوارهای آن شناسایی شد. شناخت بیشتر فراوانی این تعداد از نقوش انواع درختان، ضرورت این تحقیق را مهیا نمود. نقش درخت در اکثر موارد با الهام از طبیعت واقعی و در بعضی موارد از درختان موجود در حیاط این عمارت در انواع (نارون، چنار، سرو، شکوفه و درختان میوه) ترسیم و نقاشی شده‌اند. درختان ترسیم شده در بسیاری از نگاره‌های عمارت، از باغ این عمارت ملهم بوده یا درختانی ملهم از این نقاشی‌ها در حیاط کاشته شده‌اند. همچنین این نقوش صرفاً جنبه تزیینی صرف نداشته‌اند و با توجه به هم‌جواری و روابط میان آن‌ها با انسان و عناصر دیگر در آثار، جنبه مضمونی و مفهومی پیدا کرده‌اند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی و تحلیل نقوش درختان در نگاره‌های کاخ عمارت چهل ستون اصفهان به لحاظ فرم و محتوا.

۲. بررسی و واکاوی منابع مؤثر در طراحی نقوش درخت در نگاره‌های کاخ چهلستون.

سوالات پژوهش:

۱. نقش و جایگاه درخت در نگاره‌های چهل‌ستون از منظر ساختاری و مضمونی کدام است؟

۲. در طراحی انواع نقش‌مایه درخت نگاره‌های چهلستون، منبع و ذهنیت هنرمند نقاش چه بوده است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۰

دوره ۱۷

صفحه ۲۹۹ الی ۳۱۳

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۸/۱۱/۲۷

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۱/۲۰

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۲۵

تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۱۲/۰۱

کلمات کلیدی

مکتب اصفهان،

عمارت چهلستون،

درخت،

گونه‌شناسی مضمونی.

ارجاع به این مقاله

ملی، مژده، عزیزی یوسفکند، علیرضا،

براری، میثم. (۱۳۹۹). بررسی

گونه‌شناسی و طبقه‌بندی ساختاری و

مضمونی نقش مایه درخت در کاخ

عمارت چهلستون اصفهان. هنر

اسلامی، ۱۷(۴۰)، ۲۹۹-۳۱۳.

[dori.net/dor/20.1001.1
1735708.1399.17.40.17.7/](https://doi.org/10.22034/IAS.2020.227069.1227)

[dx.doi.org/10.22034/IAS
.2020.227069.1227/](https://dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.227069.1227)

مقدمه

درخشان‌ترین بخش سلطنت صفویه، دوران پادشاهی شاه‌عباس اول نوه شاه‌طهماسب اول است. در این دوره در شهر اصفهان با روی کار آمدن شاه‌عباس و عالی‌ترین مکتب اصفهان یا صفویه و با تلاش هنرمندانی مانند رضا عباسی این مکتب، بهترین مکتب گردید. هنگامی که شاه عباس تختگاه خود را از قزوین به اصفهان تغییر داد و همه هنرها با فرامین حمایت‌گرانه او مقام و دستاوردی ارجمند یافتند، نقاشی هم به مرحله تازه‌ای از تحول گام نهاد و اصفهان وارث مستقیم مکتب تبریز شد. مکتب اصفهان دوران جدیدی از نقاشی ایرانی به حساب آمد. این دوران شاهد الگوهایی از مکاتب اروپاییان و مکاتب هند است. باید ادغان داشت که نقاشی ایرانی، برداشتی عقلانی از ماهیت هستی را ارائه نمی‌دهد. جهان‌بینی ایرانی اساساً و به‌طور تغییرناپذیری، خیالی رمانتیک است. به گواهی تاریخ هنر، پردازش طبیعت با گوناگونی فرهنگ و اندیشه تمدن‌ها و جوامع دچار دگرگونی‌های اساسی و بنیادی شده است. هنرهای تمدن‌های مختلف بیانگر رویداد و رویکردهای متفاوت به هستی و طبیعت هستند. کاخ چهل‌ستون یکی از زیباترین بناهای تاریخ عهد صفوی است. این کاخ یکی از بناهای مورد توجه حاکمان صفوی بود که برای مهمانی و استقبال از شاهان صفوی طراحی شده بود. در همه ادیان و آیین‌ها، احترامی خاص به طبیعت وجود دارد و همواره هنرمندان از آن به‌عنوان الهام اولیه سود جسته و در انواع هنرها، به‌صورت کاربردی، تزیینی و حتی نمادین بهره‌های فراوان گرفته‌اند. هنر ایران از قدیم تا الان توجه خاصی به منظره و عناصر طبیعت داشته است که این تفکر طبیعت‌گرا ریشه در جهان‌بینی و ذهنیت ایرانیان از گذشته‌های دور دارد. در دوره پیش از اسلام و دوره اسلامی نقش درخت تا حد تقدس پیش رفته و در باورهای مردم ایران به شیوه‌ها و عناوین مختلف نقش بسته است. اگرچه در نگارگری ایران در مرحله اول نقش‌مایه درخت به‌صورت تزئینی دیده و دریافت می‌شود ولی با کمی تفحص و تعمق به ریشه‌های معنایی آن پی می‌بریم. با بررسی نگاره‌های دیواری، عمارت کاخ چهل‌ستون اصفهان حدود ۱۱۰ نگاره مزین به نقش‌مایه درخت بر روی دیوارهای آن شناسایی شد. در این نگاره‌ها، نقش‌مایه درخت با الهام از درختان زنده موجود در حیاط این عمارت در انواع نارون، چنار، سرو، شکوفه و درختان میوه ترسیم و نقش خورده است.

در خصوص بررسی دقیق نقش‌مایه درخت در کاخ چهل‌ستون تاکنون تحقیق مستقلی انجام نگرفته است ولی با بررسی‌های بیشتر پژوهش‌های زیر در این راستا شناسایی و مورد مطالعه واقع گشت. نخست یعقوب آژند (۱۳۸۳) در کتاب نگارگری ایرانی به شیوه تاریخی سعی در معرفی نگاره‌های فوق در کاخ چهل‌ستون داشته است. استهانتشتیان (۱۳۸۹) به‌صورت تاریخی - تحلیلی سعی در تحلیل و تبیین، نگاره‌های فوق دارد. رهنورد (۱۳۸۶) در کتاب خود با عنوان تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی به مطالعه مکتب صفوی پرداخته و اشاراتی به این بنا داشته است. پنیریان (۱۳۹۱) در مقاله راجع به موضوع چهل‌ستون به بررسی آیکونوگرافی دیوارنگاره‌های کاخ چهل‌ستون اصفهان با مضمون گلگشت و سرور پرداخته است. همچنین هنرفر (۱۳۵۰) در کتاب گنجینه‌ی آثار تاریخی اصفهان درباره چهل‌ستون اصفهان مطالبی را نگاشته است. همچنین در حوزه تحقیق و بررسی نقش درخت در نگارگری در آثار متعدد اشاراتی آمده است. نخست، مقاله‌ای است با عنوان «تطبیق شکل درخت در طبیعت با آثار نگارگری ایران» توسط شوشتری، شیرازی (۱۳۸۷) نوشته شده که به بررسی تطبیقی گونه‌های درختان در طبیعت با نمونه‌های مشابه در برخی آثار نگارگری پرداخته و نیز مقاله نجفی و همکاران (۱۳۹۰) با عنوان "ویژگی‌های بصری درختان در نگارگری ایران" که به شیوه توصیفی

تحلیلی عناصر بصری درختان را مورد بحث قرار داده است و کلیتی از ثابت‌ترین ویژگی‌های آن را به‌عنوان دستاوردهای تحقیق ارائه کرده است. درباره نگاره‌های این بنای زیبا مطالعات بسیاری انجام شده است اما در خصوص نقش‌مایه درخت به‌صورت منفرد توجه کمتری صورت گرفته است. این پژوهش تلاش دارد با بررسی بیشتر و تمرکز روی نقش‌مایه درخت در نگاره‌های این بنا بتواند از این طریق در مسیر شناخت بیشتر نگاره‌ها گام بردارد. پژوهش حاضر با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر مشاهدات میدانی و داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است.

۱. کاخ چهلستون

کاخ چهلستون یکی از عمارت‌های و بناهای تاریخی بر جای مانده از دوره صفوی است. این بنا پس از سال ۱۵۹۷ میلادی که شاه‌عباس، پایتخت را از قزوین به اصفهان انتقال داد، ساخته شد. سپس در سال ۱۶۴۷ به‌وسیله شاه‌عباس دوم و برای پذیرایی از میهمانان خارجی دربار صفویه توسعه پیدا کرد. تالارهای وسیع کاخ چهلستون از آثار دوره‌ی سلطنت هفتمین پادشاه صفویه شاه‌عباس است که محل بارعام و کاخ پذیرایی‌های رسمی آن پادشاه بوده است (هنر فر، ۱۳۵۰: ۵۵۷-۵۷۴). چهل، یکی از رمزهای مهم عددی رایج در میان تقریباً همه اقوام و فرهنگ‌ها است. چهلستون دارای ۲۰ ستون می‌باشد و با توجه به این‌که در آن دوره قرار گرفته و عدد چهل، عدد مقدس بوده و از طرف دیگر چون ستون‌ها در درون آب انعکاس پیدا کردن به چهلستون معروف شده است. در تصویر شماره ۱ که چشم‌اندازی از چهلستون است می‌توان این انعکاس را مشاهده کرد.

جنس ستون‌های کاخ از جنس چنار است که رویه آن را با یک‌لایه باریکی پوشانده‌اند. در چهار طرف استخر چهار سر شیر قرار گرفته است که گویا از ذهن شیرها آب جاری می‌شده است. به‌منظور رقابت با کاخ‌های عثمانیان و کلیساهای اروپایی به دستور شاه‌عباس اول و جانشینان تزیین کاخ‌های چهلستون و عالی‌قاپو مورد توجه ویژه قرار گرفت. در نتیجه این امر است که پیکره نگاری در مفهوم واقعی دیوارنگاره با ویژگی‌های منحصربه‌فرد و خلاقانه‌اش در این بناها و در این عصر پدیدار می‌گردد (آقاجانی اصفهانی، ۱۳۸۵: ۷). باغ بزرگ چهلستون طرح شاه‌عباس بوده و در میان آن ساختمانی کوشکی را ساخته است. در زمان شاه‌عباس دوم ساختمان گسترش یافته و تالارها و ایوان‌هایی آن افزوده شده است دیوارها از آئینه‌ها و شیشه‌های رنگی و نقاشی‌های زیبا آذین‌شده‌اند و همه درها و پنجره‌ها منبت‌کاری و خاتم‌کاری شده بوده‌اند (معماریان، ۱۳۹۶: ۳۲۷). ایوان جلوی این عمارت جایگاه سلطان و اتاق‌های کوچک طرفین جایگاه مخصوص وزیران و رجال دربار است تابلوهای بزرگ و کوچک این کاخ نمایش‌دهنده مجالس بزم و رزم سلاطین صفویه هست (آقاجانی اصفهانی ۱۳۸۶: ۱۹).

نقشه تزیینی دیوار نگاره‌های کاخ چهلستون اصفهان با بقیه دیوارنگاره‌ها بسیار متفاوت است در اینجا صحنه‌های پیکره نما سرتاسر دیوار را پوشانده است و موضوع پرده‌های نقاشی تالار بزرگ صحنه‌های پیروزی است. تزیین این کاخ در حدود سال ۱۰۵۷ق. در زمان شاه‌عباس دوم انجام گرفته و گزارش شاردن هم آن را تأیید می‌کند، می‌توان گفت که سنت نقاشی‌های دیواری کاخ چهلستون در حقیقت ادامه نقاشی‌های دیواری روزگار غزنویان به بعد است (یعقوب آژند ۱۳۸۵: ۲۷۶). نقاشی‌های دیواری کاخ چهلستون به خوبی حفظ و نگهداری شده است. این نقاشی‌ها روایت‌هایی از وقایع تاریخی و صحنه‌هایی از زندگی درباری را در بردارند. از نوشته‌های شاردن برمیآید که نقاشی‌های روایی این کاخ حدود بیست سال پیش از تکمیل عمارت در سال ۱۰۵۷ق. بدان افزوده شده است (آقاجانی اصفهانی، ۱۳۸۶: ۲۱). این نکته را می‌توان از اختلاف سبک نقاشی‌های ریزنقش در بخش تحتانی تالار بارعام و در

اتاقک‌های گوشه‌های آن دریافت. این نقاشی‌ها از طرح سنجیده و حساب‌شده‌ای تبعیت کرده‌اند یعنی وقایع مربوط به روابط دربار همسایگان شرقی در مرکز عمارت یا تالارعام تصویر شده‌اند و حال آنکه جشن‌های درباری و مضامین ادبی و عاشقانه در اتاقک‌های زاویه‌ها و بخش‌های خصوصی عمارت نقش بسته‌اند، حضور آثار خارجی در دربار صفوی، نقاشی‌های ایوان‌ها را به خود واداشته است. نقاشی‌های کوچک جشن و سرور و شکار بر خوشباشی و خوش گذرانی حیات درباری تأکید دارند (یعقوب آژند، ۲۷۷). آثار رضا عباسی بر اساس سیر تاریخی، سیر تحول ویژگی عناصر، اجزا موضوع نگاره‌ها، نوع امضاها، خصوصیت طراحی پیکره‌ها، اسلوب ساخت و پرداخت چهره‌ها، شیوه قلم‌گیری، عناصر پس‌زمینه بازشناسی و طبقه‌بندی، به سه دوره اولیه میانی و پایانی تقسیم می‌شوند (جوانی، ۱۳۹۰: ۱۵۸). اکثر نگاره‌های این عمارت منصوب به مکتب اصفهان و دوره صفوی است اما تعدادی از آن‌ها متعلق به دوره قاجار است که بعداً به بهانه مرمت روی تعدادی از این نگاره‌ها ترسیم شده‌اند که از مشخصه بارز آن‌ها تأثیر نقاشی غربی می‌باشد. سالم‌ترین دیوارنگاری در کاخ چهل ستون، تالار مرکزی است که نماینده‌ای شایسته از نگارگری مکتب اصفهان محسوب می‌شود. محتوای نگاره‌ها عموماً صحنه‌هایی با موضوعاتی چون جشن شادی و شکار به سبک رضا عباسی، رویدادهای تاریخی و صحنه‌های متنوعی از دربار، داستان‌های ادبی مانند خسرو و شیرین و یوسف و زلیخا به تأثیر سبک‌های اروپایی و هندی، نگاره‌هایی که احتمال می‌رود به دست نقاشان اروپایی که به دربار صفوی آمده بودند کشیده شده است.

از ویژگی‌های بارز مکتب اصفهان، توجه به طبیعت و واقع‌گرایی است که در آثار رضا عباسی در حد اعلا خود مشاهده می‌شود. برخی از نگاره‌های این عمارت زیبا، منسوب به او و شاگردانش می‌باشد. گرچه هیچ‌کدام از دیوارنگاری‌های کاخ چهل ستون، به‌جز یک مورد، دارای تاریخ نیستند اما می‌توان فن و سبک کارگاه رضا عباسی را در بسیاری از نگاره‌ها مشاهده کرد. کار و اثر او شامل طراحی بی‌عیب و نقش و رنگ‌آمیزی درخشان از نکات بارز سبک صفوی است. در تعدادی از نگاره‌های او، چهره پیکره‌های جوان با چشمان درشت، بی‌لطافت و گاهی هم چانه‌های پهن در زیر درخت بی‌د تصویر شده‌اند. استفاده از ترکیب‌بندی‌های حلزونی برای گردش چشم بیننده در کل فضای کار، تحرکی فراوان به نگاره‌ها داده است. طراحی عناصری همچون کوه‌ها، درختان، ابر و ... ملهم از مکاتب پیش بوده و تأثیر نقاشی چینی به‌راحتی قابل مشاهده است که این امر به خاطر روابط حسنه بین دو کشور صورت گرفته است. استفاده از رنگ‌های تخت و درخشان، پرهیز از ایجاد سایه‌روشن و قلم‌گیری‌های منحصر به فرد، از دیگر ویژگی‌های این مکتب و نگاره‌های موجود این عمارت می‌باشد. در این دوره طراحی پرتزه و چهره اشخاص رونق فراوان گرفت. همچنین به تأثیر مکتب هرات و مکتب ترکمانان، طبیعت، باغ‌ها و گل‌ها بسیار زیباتر و پرشکوه‌تر در نگاره‌های ترسیم می‌شود و فیگور اشخاص بالباس‌های فاخرتر و مجلل‌تر نشان داده می‌شوند. رویکرد دربار به نقاشی‌های دیواری افزایش یافته است. طراحی و نقاشی از انسان در نگاره‌ها زیاد مشاهده می‌شود به همین دلیل محوریت در نگارگری مکتب اصفهان فیگور انسان خوانده می‌شود. زمان شاه‌عباس دوم که معروف است علاقه به هنر و هنرمندان اروپایی داشت دیوارها و طاق‌نماهای کاخ چهل ستون و سر در بازار قیصریه اصفهان به دست نقاشان هلندی و شاگردان ایرانی آن‌ها نقاشی و تزیین شد (بنی اردلان، ۱۳۸۸: ۳۷).

۲. نقش مایه نمادین درخت

بنا بر رمز پردازی‌های ایرانی مربوط به آفرینش آغازین، آسمان نخستین آفریده مادی است و آب و زمین در مرتبه دوم و سوم قرار گرفته‌اند و گیاه در مرتبه چهارم وجودی است. فردوسی در مقدمه شاهنامه مراتب وجود را برگرفته از عناصر اربعه دانسته آفرینش آسمان را مقدم بر کوه و سپس گیاه و حیوان و انسان می‌داند (دهکردی، ۱۳۹۹: ۱۰۷). ایرانیان قدیم به درختان احترام بسیاری گذاشته و گاهی تا سر حد پرستش درختان را دوست داشتند حرمت یافتن بعضی از درختان همیشه سرسبز یا درختان کهن در ایران به دلیل هم‌جواری آن با امامزاده‌ها و پیران مقدس نیز نشانه‌ای تقدس نباتات در باورهای ایرانی است (بهار، ۱۳۷۶: ۲۶۱). افسانه‌های زیادی در رابطه با درختان در بین ملل مختلف وجود دارد که همگی مضمون واحدی را بیان می‌کند و اگرچه شکل آن‌ها باهم متفاوت است ولی دارای شباهت‌های زیادی هستند. در این میان، افسانه‌هایی که مربوط به اعجاز درختان است و به نحوی با انسان ارتباط دارد جایگاه ویژه‌ای دارد.

اعتقاد به درخت به‌عنوان نشانه‌ای از حیات جاویدان از تمدن سومریان به بعد رایج شد. یونانیان معتقد بودند وقتی خدایان می‌خواهند به کسی محبت کنند یا خود را به‌صورت درخت ظاهر می‌کنند یا او را به شکل درخت تغییر می‌دهند. بسیاری از مردم بر این باور بوده‌اند که درختان مقدس، قدرت آن را دارند که گله‌ها را افزایش دهند، خورشید را به درخشش وادارند، باران را پدیدآورند، زنان را بارور کنند و در زایش به آن‌ها یاری رسانند که برخی از این اعتقادات هنوز هم به شکل بخیل بستن در جامعه ایرانی باقی‌مانده است در اسطوره‌شناسی ایرانیان، احترام به درخت به‌ویژه درختان کهن سال تا حدی است که زرتشت سپنتا من می‌گوید: هر کس درخت کهن‌سالی را قطع کند می‌میرد. در اوستا آسیب رساندن به درختان، گناه بزرگی محسوب می‌شود. زرتشت درختکاری و آبادانی زمین را کرداری نیک می‌دانسته است انسان همواره نوعی پیوستگی پدر فرزندی با درخت احساس می‌کند و به اعتقاد برخی از قبایل انسان دارای چندین روح بودن که یکی از آن‌ها تحت سیطره نباتات است (یونگ، ۱۳۵۷: ۲۴). این تقدس و جایگاه درخت و گیاهان سبب شده است تا در هنرهای مختلف از مرتبه و جایگاه ویژه‌ای برای انتقال مضامین برخوردار باشد.

۳. تبیین ساختاری و مضمونی نقش درخت در نگاره‌های عمارت چهل‌ستون

در طول تاریخ، زندگی انسان همواره با هنر عجین بوده است اگرچه در مراحل اولیه دیدگاه انسان نسبت به هنر نوعی سرگرمی یا کشف ناشناخته‌ها بود ولی به‌تدریج انسان‌ها دریافتند که هنر زندگی را زیباتر و در درک هستی جایگاه اساسی دارد و به‌تدریج با کاربردی شدن هنر در زندگی بشر هنر جزو اساسی تاروپود زندگی انسان‌ها شده و جایگاه و منزلت ویژه پیدا کرد. درخت در لغتنامه دهخدا به معنی هر گیاه خشکی که دارای ریشه، تنه، بو، ساقه و شاخه باشد، معنی شده است (دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۲۱). درخت در فرهنگ‌های مختلف اسرار دنیا و معانی سمبولیک فراوانی دارد، درخت نماد مادر بزرگ است که حمایت و خوراک می‌رساند. به‌طور مثال، درخت همیشه‌سبز، سمبل جاودانگی است و از سوی دیگر درختان میوه اغلب درختان زندگی شناخته می‌شوند. جنگل‌ها و بیشه‌ها را مانند مکان‌های جادویی می‌دانند، جایی که اتفاقات مهم و جادویی در آن رخ می‌دهد (دادور، ۱۳۸۸: ۴۸). نمادهای طبیعی همواره طبیعت و عناصر متشکله آن، الگو و منبع الهام هنرمندان بوده و چگونگی ارتباط عمیق و گسترده انسان با طبیعت و نتایج حاصل از آن، نوع نگرش و جهان‌بینی او را رقم‌زده است. در طبقه‌بندی، عناصری همچون انسان، گیاه، جانور و نیز نیروهایی چون آتش، باد، آب به‌عنوان عناصر نمادین واقع‌گرا در این گروه مورد بررسی قرار می‌گیرند. به‌طور کلی، آنچه به باغ‌ها و مناظر نگارگری‌های ایرانی حالت تغزلی می‌بخشد، برداشت نقاشان از واقعیت

است، چه در زمینه رنگ و چه در زمینه شکل، گاه نگارگران شکل درختان را به طبیعت نزدیک نموده و گاه آن را کاملاً تجریدی و مثالی تصویر نموده‌اند. اما در هر حال، در ترسیم شکل گیاهان و درختان مقید به واقع‌گرایی محض وجود ندارد بلکه به‌طور کلی به الزامات درونی اثر، مانند موضوع آن، روحیات هنرمند و نیز عوامل بیرونی از قبیل تحولات هنری بر خواسته از مکاتب نگارگری، شرایط اقلیمی طبیعت محل خلق اثر و حتی نوع نگرش سفارش‌دهنده و حامیان آثار نگارگری در دوره‌های مختلف وابسته است. در ارتباط بین آدم‌ها و طبیعت ارتباطی است که وقتی به یکی از نگاره‌های چهل ستون نگاه می‌کنیم متوجه می‌شویم که ارتباط خاصی بین درخت و آدم‌ها است. گیاهان و نقوش گیاهی از دیرباز مورد احترام قرار بوده و در زندگی انسان جایگاه خاصی دارند در زمان‌های قدیم آیین‌ها و جشن‌ها که در طبیعت برگزار می‌شدند، نشانه‌ی رابطه‌ی خوب طبیعت با آدم‌ها بود حتی در بعضی از کشورها مانند کشور هند درخت یک اسطوره‌ی خدایان بود که مورد پرستش قرار می‌گرفته است در نگارگری ایران درخت‌ها بیش‌تر از عناصر دیگر طبیعت ترسیم شده است. در نگاره‌ی چهل ستون اصفهان این درخت نارون است که بیش‌تر از سایر درختان ترسیم شده است (تصویر شماره ۱ و ۲ و ۳ و ۴).

تصویر شماره ۱. مقایسه درخت نارون در طبیعت و در کاخ عمارت چهل ستون با نارون در نگاره کاخ چهل ستون (منبع: نگارندگان).

نارون، درختی است سخت راست‌بالا و پیشه‌وران از چوب آن دست‌افزار و آلات سازند (لغت‌نامه دهخدا ۱۳۷۳، ذیل واژه). درختانی که در پاییز برگ خود را از دست می‌دهند برگ‌ریز یا خزان شونده یا نارون نامیده می‌شوند. این درختان در مناطق معتدل زندگی می‌کنند مناطقی که تابستان‌های گرم و زمستان‌های سرد یا خنک دارند (صالحی طالقانی ۱۳۹۴، ۲۸۰). در باغ عمارت کاخ درخت نارون برگ‌ریز کاشته شده و همچنان سرسبز است. در نگاره‌های چهل ستون این درخت با یک شاخه باریک و شاخه دیگر نسبتاً کلفت‌تر ترسیم شده که از هر ساله دو عدد شاخه‌ی دیگر به‌طرف راست و چپ روئیده است و از هر یکی از شاخه‌ها گل‌های متفاوتی روئیده است. این امر در طبیعت وجود ندارد و این دنیای خیالی هنرمند است که این فضای متفاوت را ترسیم کرده است.

مقایسه درخت نارون در طبیعت و در کاخ عمارت چهل ستون. (منبع: نگارندگان).

تصویر شماره ۲.

تصویر شماره ۳: درخت نارون در طبیعت و در کاخ عمارت چهل ستون. منبع: نگارندگان

در برخی از نگاره‌ها، درخت نارون در وسط ترکیب‌بندی قرار گرفته است و پیکره‌ها در راستای هم دیگر ترسیم شده‌اند، مثلاً در نگاره‌ی ۴ پیکره‌ها در یکم کادر مربعی شکل قرار گرفته‌اند و در وسط یک درخت نارون قرار گرفته است. دو دلداده در زیر سایه درخت در حال صحبت کردن و نگاه کردن هستند و جهت نگاه کردن هر دو پیکره به سمت هم دیگر است. رنگ‌هایی که در لباس پیکره‌ی مرد به کار رفته در لباس پیکره‌ی زن هم دیده می‌شود. طبیعت و انسان دو قسمت جدا هستند اما نقاش با استفاده از ترکیبی زیبا این حس جدایی را پنهان نموده است. جدایی دو فضا در تصاویر (۱ و ۲) هم دیده می‌شود. در تصویر ۴ درخت در مرکز کادر قرار گرفته است و ارتباطی چشمگیر با فیگور انسان برقرار کرده است.

تصویر شماره ۴. درخت نارون در کاخ عمارت چهل ستون. (منبع: نگارندگان).

دومین درختی که در نگاره‌های چهل ستون بیش تر دیده می‌شود درخت چنار است. درخت چنار یکی از سرسبزترین درخت‌های ایرانی محسوب می‌شود. این درخت هر ساله پوست می‌اندازد و برگ‌های آن سرسبزتر می‌شود و شاخه‌های تنومند آن رنگ سبز روشنی به خود می‌گردد و این جوان شدن هر ساله چنار مانند همیشه سبز بودن سرو بدان تقدس می‌بخشد زیرا حفظ قدرت جوانی یکی از شرایط لازم برای باروری است و در نتیجه آن را مظهر برکت و نعمت بخشیدن ابدی خدایان و ارواح می‌سازد (بهار ۱۳۸۶: ۹۴-۹۵). چنار عظیم‌ترین و از پر عمرترین درختان نجد ایران است درخت بلند و بی‌بری است که به طول عمر و آتش گرفتن از خود مشهور است چنار در فرهنگ ایرانی نماد شکوه و تعلیم محسوب می‌شود (کوپر، ۱۳۷۹: ۱۱۵). این درخت هم مانند درخت سرو در جشن‌ها و آیین‌های گذشته ایران استفاده شده است. سایه این درخت در ادبیات کهن ایران همواره محل دیدار عشاق بوده است و در جایگاه شاهد و نگهبان همواره در وسط کادر قرار گرفته و همچون کوهی استوار محافظ دلداده‌ها به تصویر درآمده است. برای مصریان باستان چنار درختی آسمانی و تمثیلی از الهه آسمان بود. برگ‌هایش سایه می‌افکند که سمبل صلح و آرامش است بار میوه این درخت محتوای شیرمانندی است بنابراین با باروری و تغذیه هم در ارتباط است (کفشچیان مقدم، ۱۳۹۰: ۷۱). اکنون بیشتر درختان کهن سال در ایران از گونه چنار هستند. در تاریخ ایران باستان نیز اشاراتی به چنار شده و از آن به‌عنوان مظهر غنا و باروری و سرسبزی طبیعت یاد شده است. گونه‌های مختلف درخت چنار در قرن شانزدهم شناسایی شده است. چنار درخت بزرگ و زیبایی است که جوشانده برگ‌های میوه کروی شکل آن برای دفع خارش‌هایی که به علت گرمی خون و جگر پدیدمی‌آید مؤثر است (امیر امینی، ۱۶۸: ۱۳۹۴). در نگاره‌های مکتب اصفهان درخت چنار بسیار دیده می‌شود ولی در نگاره‌های چهل ستون، درخت نارون بیش تر دیده می‌شوند اما در ساخت ستون‌های کاخ چهل ستون بیشتر از چنار استفاده شده است. در تالار اصلی کاخ در یکی از نگاره‌ها که روبروی در ورودی قرار گرفته است. در قسمت بالای کادر درخت چناری ترسیم شده که به رنگ صخره هم‌جواران می‌باشد و رنگ زرد آن‌ها نشان از آمدن پاییز است. همچنین در بالای صخره‌ها سرو کوهی دیده می‌شود که جهت حرکت آن به سمت پیکره لمیده ترسیم شده است ولی به علت تخریب نگاره، چهره‌ی پیکره دیده نمی‌شود. در تصویر ۵ درخت چنار در ارتباط با محیط پیرامون طراحی شده است.

تصویر شماره ۵. درخت چنار در طبیعت و در کاخ عمارت چهل ستون و تنها درخت چنار (منبع: نگارندگان).

شکوفه به گل درختان میوه‌دار گفته می‌شوند که در فصل بهار و بیش از رشد میوه‌ها پدید می‌آیند. شکوفه‌ها بیش‌تر سفید و صورتی هستند و به‌وسیله حشرات گرده‌افشانی می‌کنند. درختان شکوفه‌دار که در حیاط چهل‌ستون دیده می‌شود به تعداد زیاد بر روی دیوارهای چهل‌ستون نقش بسته شده است و در این میان شکوفه‌های درخت گیلاس بیشترین سهم را به خود اختصاص داده است. درخت گیلاس درختی است بلند و افراشته، پوست تنه آن به رنگ قرمز تیره و براق است و گاهی لکه‌های قهوه‌ای روشن بر روی آن دیده می‌شود (روحانی ۱۳۸۴: ۶۳). شاخه‌های جوان قهوه‌ای براق و بعضی‌اوقات با پوشش خاکستری‌رنگ هستند و دارای جوانه‌هایی هستند که به‌صورت گروهی در انتهای شاخه می‌رویند (ماجت ۱۳۸۳، ۸۰). در تصویر ۶ که سمت راست نقشی از شکوفه در طبیعت و در سمت چپ درخت شکوفه‌ای که در دیواره‌های چهل‌ستون کشیده شده است

تصویر شماره ۶. مقایسه درخت شکوفه در طبیعت و در کاخ عمارت چهل‌ستون (منبع: نگارندگان).

درختان آلو، ازگیل، زردآلو، سیب، هلو در تیره گل‌سرخیان قرار دارنده به خاطر میوه شیرین و گوشتی شناخته‌شده‌اند. در سرتاسر دنیا، این درختان برای میوه کشت می‌شوند. درخت سیب کار شده در نگاره‌های این عمارت در اکثر موارد به‌راحتی قابل‌شناسایی می‌باشد و توجه بسیار به این درخت در این نگاره‌ها نشان از انعکاس فرهنگ مردم توسط هنرمندان می‌باشد.

تصویر ۷. تصویر درخت سیب در عمارت چهلستون و در نگاره‌های کاخ چهلستون (منبع: نگارندگان).

از درخت‌های مقدس درخت سرو است که به شکل مخروطی با برگ‌های باریک و دراز به شکل سوزن است و در عربی نیز سرو و سرو نامیده می‌شود. نام علمی سرو از نام قدیمی یونانیان استخراج شده است هنگام سوختن خوشبوست و بدین علت آن را فناپذیر دانسته و جاودانه تصور می‌کرده‌اند در ساختن مجسمه‌ها و کشتی‌ها و گردونه‌ها مورد استفاده بوده است مثلاً کشتی نوح مطابقت تورات از چوب سدر یا سرو ساخته شده است (یاحقی، ۱۳۶۹: ۲۴۵). سرو مانند دیگر درخت‌ها همیشه سرسبز است و نماد جاودانگی است که اکثراً در کنار گورها و قبرهای

کشورهایی مانند چین، هند، ایتالیا، ایران و مصر دیده می‌شود. درخت سرو درخت همیشه سبز، سمبل جاودانگی است و مردمان گذشته بر این باور بودند که از اجساد محافظت می‌کند بنابراین اغلب در گورستان کاشته می‌شد. در چین این درخت نماد مرگ و همچنین قلمرو زنانگی است (هال، ۱۳۸۳: ۱۹۳). در نگاره‌های کاخ چهل ستون به جز درخت نارون، درخت سرو هم دیده می‌شود. در این نگاره (تصویر ۸)، معمولاً مجموعه پیکره‌ها در یک راستای کادر مستطیل شکل قرار می‌گیرند این مجموعه به وسیله‌ی حضور بصری درخت به قسمت بالای نگاره پیوند خورده است. پیوند طبیعت و پیکره‌های آدم به بهترین شکل ممکن در این نگارها دیده می‌شود. در یکی از نگاره‌ها، سه نفر در حال شکار آهو هستند که رنگ جامه‌هایشان، همسان و در هماهنگی کامل به محیط پیرامون تصویر شده است. این امر در سایر نگاره‌ها (تصویر ۱۰) نیز دیده می‌شود. در نگاره‌ای دیگر یک پیکره زنی دیده می‌شود در حال فکر کردن، و درخت سرو بالای سرو بر روی صخره‌ها ترسیم شده است.

تصویر شماره ۸. درخت سرو در طبیعت و در کاخ عمارت چهل ستون (منبع: نگارندگان).

درخت بید مجنون، درختی زیبا با شاخه‌های آویزان و سایه‌گستر که به علت نداشتن بافت چوبی ساقه‌ها آویزان می‌شوند دارای برگ‌های بیضوی و پوست نقره‌ای بوده و در دامنه‌های زاگرس فراوان می‌روید (امیر امینی، ۱۳۹۴: ۱۱۴). بید مجنون در ادبیات فارسی نماد و نشانه عشق بدون شادی بوده و گاهی نیز با مفهوم سوگواری از آن صحبت می‌شود. این درخت، خودبه‌خود یادآور عاشقی دل شکسته بوده و هجران و اندوه وی را نمایان می‌سازد. درخت بید مجنون در نگاره‌های عمارت اکثراً در کنار دو دلداده ترسیم شده است و اغلب یکی از آن‌ها بر درخت تکیه داده است. در دو نگاره که تقریباً شباهت فراوانی با هم دیگر دارند ولی در مکان مختلف و دور از هم ترسیم شده‌اند دو پیکره همراه با درخت بید ترسیم شده است. در نگاره اول پیکره اولی به درخت تکیه و پیکره دوم زیر سایه پیکره اول قرار گرفته است و انگار چیزی به آن می‌دهد. در نگاره دوم یکی از پیکره‌ها به درخت تکیه داده است و درخت به سمت جهتی که پیکره تکیه داده، سر خم کرده است و در بالای صخره پنج عدد درخت سرو کوهی قرار دارد. (تصویر شماره ۹)

تصویر شماره ۹. نگاره دلدادگان و درخت بید مجنون در طبیعت و در عمارت کاخ چهل ستون. (منبع: نگارندگان).

ردیف	نقشینه درخت در چهل ستون	توضیحات
۱		<p>ترکیب بندی درخت</p> <p>رعایت تناسب رایج در نگارگری اصفهان شده است درخت در قسمت طلایی کادر قرار دارد بین دوتا پیکره از رنگهای گرم در این کادر استفاده شده است و درختی که در اینجا دیده می شود نوعی درخت نارون دیده می شود</p>
۲		<p>درخت در سمت راست کادر کشیده شده است دقیقان سمت پیکره ی زن از رنگهای گرم استفاده شده است و درخت نوعی درخت نارون است</p>

<p>درخت‌هایی که از طبیعت گرفته شده است را در بالا می‌بینیم و شباهت‌هایی با درخت‌هایی که در نگاره‌های چهل ستون است درخت‌هایی که در چهل ستون در نگاره‌ها وجود دارد تفاوت‌هایشان باهم از نظر رنگ و چطوری اجرا کردن آن است ولی در شباهت‌هایی که هست فرم و ترکیب بندی هر دوتا درختان چه در نگاره‌ها چه در طبیعت یکی هستند آثاری که در چهل ستون کار شده است در به احتمال زیاد از شاگردان رضا عباسی است در زمان شاگردان رضا عباسی یا رضا عباسی طبیعت را وارد کار می‌کند و از نمادهای طبیعت استفاده می‌کند</p>		۳
<p>تنها درختی که در چهل ستون است در نگاره‌ی بالا در قسمت سمت راست پیکره بارنگ زرد اخراپی کم رنگ کشیده شده است</p>		۴
<p>در قسمت دیوار داخلی یکی از اتاق‌ها نقش درخت شکوفه‌ای دیده می‌شود که درخت شکوفه‌ای در وسط و پرند و خرگوش و ببر در کنار درخت کشیده شده است. که کبوتران دوبه‌دو باهم دیگر جفت هستند. بوته‌ی درخت شکوفه‌ی دیگر از همان قسمت روئیده است اگر توجه کنیم تمام رنگ‌هایی که در این نقش‌ها استفاده شده است همه دوبه‌دو و تقارن و تناسب و آن زیبایی شناسی را رعایت کرده‌اند و هیچ جانوری را در این نقش تنها نکشیده‌اند</p>		۵
<p>در این قسمت یک درخت شکوفه‌ی گیلان دیده می‌شود و در کنار درخت بوته‌ی گل‌های زعفران و در زیر یک آب دیده می‌شود کوچک انگار لبه خشک شده و همین قسمت از آب مانده با درخت و بوته‌ها مانده است دوتا پرند در بالای سمت چپ کادر دیده می‌شوند که در حال پرواز کردن هستند</p>		۶
<p>درخت یا بوته شکوفه‌ای که برگ‌های آن تبدیل به میوه می‌شوند یا گیلان یا آلبالو و برگ درخت خواص درمانی دارد که برای دفع رماتیسم مفصل و قلبی استفاده می‌شود درختی که ازاره‌های چهل ستون کشیده شده است یک جفت کبوتر بر رویه ساقه‌ی میانی درخت قرار گرفته‌اند درخت شکوفه‌ای که در اینجا کشیده شده است از یک درخت دو نوع شکوفه به رنگ‌های آبی و نارنجی قرار دارد و در کنار درخت که ریشش در مرکز کادر قرار دارد و خمیده شده است به طرف راست یک بوته‌ی دیگر از درختان شکوفه‌ای قرار گرفته است</p>		۷

<p>در آزاره پنج غاز سه تا غاز در بالای درخت شکوفه و دوتا در سمت چپ کشیده است درخت شکوفه بوته‌ی گیلاس است ابرهایی که خیالی هستند در این اشاره دیده می‌شوند و در کنار بوته گیلاس بوته‌ی شبیه گل نیلوفر آبی دیده می‌شود</p>		
<p>در این نگاره که در سالن مرکزی قرار دارد درخت میوه درخت سیب قرار دارد که درخت در بالای صخره در مرکز کادر به سمت راست کشیده شده است سیب نماد پاکی و سالمی و تمیزی است که حتی در افسانه‌های قبل از اسلام و بعد از اسلام درخت زندگی سیب بوده است</p>		
<p>در این نگاره سروها در بالای صخره‌ها کشیده شده‌اند</p>		
<p>در این نگاره سرو مثلاً نگاره‌ی بالابر رویه صخره قرار گرفته است که در این نگاره از رنگ‌های گرم استفاده شده است</p>		
<p>در تصویر روبه‌رو درخت بید مجنون کشیده شده است که البته دو پیکره زن و مرد در کنار درخت بید مجنون قرار دارد نمادها و نشانه‌های به‌خصوص را داراست. بید مجنون در ادبیات فارسی نماد و نشانه عشق بدون شادی بوده و گاهی نیز با مفهوم سوگواری از آن صحبت می‌شود. این درخت، خودبه‌خود یادآور عاشقی دل‌شکسته بوده و هجران و اندوه وی را نمایان می‌سازد.</p>		

جدول شماره یک. گوناگونی درختان عمارت چهل‌ستون. منبع: نگارندگان.

نتیجه‌گیری

در طول زمان و گذشت تاریخ ایران، طبیعت همراه با تمام عناصرش از جهان‌بینی مردم وارد فرهنگ و هنر این سرزمین شده است. در این میان، عنصر درخت دارای جایگاه ویژه بوده و هست. در ادبیات فارسی، درخت به نوعی

نماد زندگی بوده و به دلیل تغییر دائمی خود و با عروجش به آسمان، مظهر استواری نیز به حساب می آید. از طرفی نیز عریان شدن هر سالش از برگ و دوباره برگ دار شدنش نیز نشانه مرگ و باز زایی آن است. در هنر نگارگری نیز درخت از عناصر اصلی نقاشی بوده و همواره جایگاهان در کنار انسان و همراه او ترسیم شده و هنرمندان با ترسیم هدفمند درخت در نگارگری، توانستند از طریق تداعی معانی ویژه، شرایط خیالی و فراواقعی ایجاد کنند. نقوش نمادین در جلوه های مختلف هنری ایران به عنوان بخشی از فهم زبان رمزی هنر همواره مورد تأکید هنرمندان قرار گرفته است. انسان در نگارگری باعث تداعی معانی مختلف از جمله جاودانگی، پایداری، بلندبالایی و ... شده است. خوانش ساختار و زبان بصری طبیعت و درختان در هنر ایران به سبب سابقه حضور نمادین در نگارگری به عنوان بخشی از فهم زبان رمزی هنر نگارگری ایران همواره مورد تأکید قرار گرفته است. نتایج این تحقیق نشان داد تکرار درخت در کنار خوانش ساختار و زبان بصری طبیعت و درختان در هنر ایران به سبب سابقه حضور نمادین در نگارگری به عنوان بخشی از فهم زبان رمزی، هنر نگارگری ایران همواره مورد تأکید قرار گرفته است. نتایج این تحقیق نشان داد تکرار درخت در کنار انسان باعث تداعی معانی مختلف از جمله میل به جاودانگی، پایداری و بلندبالایی و ... شده است. در عمارت کاخ چهل ستون اصفهان ۱۱۵ نگاره شناسایی شد که از این تعداد ۳۲ نگاره در تالار مرکزی، قبل رسیدن به تالار مرکزی ۴ نگاره، اتاقها شرقی و غربی ۲۳ نگاره، ایوان غربی ۲۱ نگاره، ایوان شرقی ۹ نگاره و در ایوان مشرف به ایوان شرقی ۳ نگاره ترسیم شده است. (جدول شماره یک) درخت هایی که در این نگاره ها ترسیم شده است عبارت اند از درخت چنار، نارون، سرو، درخت میوه، درخت شکوفه و سرو کوهی. درختان ترسیم شده در بسیاری از نگاره های عمارت از باغ عمارت ملهم بوده و یا درختانی ملهم از این نقاشی ها در حیاط کاشته شده اند. درخت های ترسیم شده در نگاره ها و موجود در باغ چهل ستون عبارت اند از نارون برگ ریز، سرو، بید مجنون، میوه و ... و در این میان درخت نارون بیشترین سهم حضور در نگاره ها را به خود اختصاص داده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع:

کتاب‌ها:

- آژند، یعقوب. (۱۳۸۵). مکتب نگارگری اصفهان. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- آژند، یعقوب. (۱۳۸۹). نگارگری ایران. چاپ سوم. تهران: انتشارات سمت.
- اصفهانی، آقاجانی. (۱۳۸۵). دیوارنگاره عصر صفویه در اصفهان. چاپ اول. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- اکبری، تیمور. (۱۳۸۸). تاریخ هنر نقاشی مینیاتور در ایران. تهران: ناشر سبحان نور.
- امینی، امیر. (۱۳۹۴). فرهنگ گیاهان دارویی. چاپ نوزدهم. قائمشهر: نشر آرام گستر قامشهر.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۶). از اسطوره تا تاریخ. تدوین از ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: چشمه.
- بهشتی، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ صبا فارسی. تهران: ناشر انتشارات صبا.
- بنی اردلان، اسماعیل. (۱۳۸۷). سر فرهنگ‌های تحول در مسیر نگارگری ایران. تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- پاکباز، رویین. (۱۳۸۷). نقاشی از دیرباز تا امروز ایران. چاپ هفتم، تهران: انتشارات زرین و سیمین.
- پوپ، آرتور ایهام. (۱۳۷۸). سیر و صور نقاشی ایران. ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- ثابتی، حبیب‌الله. (۱۳۴۶). جنگل‌های ایران. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های حبیبی.
- تحویلیان، حسین. (۱۳۸۷). مکتب نقاشی صفوی اصفهان. اصفهان: ناشر سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- جوانی، اصغر. (۱۳۹۰). بنیان‌های مکتب نقاشی اصفهان. چاپ دوم. تهران: فرهنگستان هنر.
- خواجه احمد عطاری، علیرضا. (۱۳۸۹). سیر طراحی در نگارگری ایران. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۸۴). لغت‌نامه. تهران: چاپخانه مجلس.
- رهنورد، زهرا. (۱۳۸۶). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی نگارگری. تهران: انتشارات سمت.
- روحانی، غزاله. (۱۳۸۴). راهنمای انتخاب و داشت درختان زینتی در فضای سبز. تهران: آیین.
- فورد، میت. (۱۳۸۸). فرهنگ مصور نمادها و نشانه‌ها در جهان. ترجمه دادور، تهران: امیرکبیر.
- کینسون، ویل. (۱۳۶۷). سیر تاریخ نقاشی ایرانی. ترجمه محمد ایران‌منش، تهران: امیرکبیر.
- کوپر، جی. سی. (۱۳۷۴). فرهنگ مصور نمادهای سنتی. ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
- کفشچیان مقدم، اصغر. (۱۳۹۰). بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران. تهران: نشر امیرکبیر.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۶). سبک‌شناسی معماری ایرانی. چاپ نوزدهم. تهران: ناشر مؤلف.
- ماجت، ج. و؛ ماتو سووا، اسکومالووا. (۱۳۸۳). آیه. ترجمه مهرانگیز پولادیان و اصغر کهن دل، تهران: موسسه هنر فر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. چاپ دوم، تهران: بی‌نا.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۵۷). انسان و سمبل‌هایش. ترجمه ابوطالب سارمی، تهران: نشر امیرکبیر.

مقالات:

- عزیزی، یوسفکند و همکاران. (۱۳۹۸). «ساختار و عناصر بصری ظروف سنگی هلیل رود و جیرفت». فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۴، ۲۳-۱۰.